

Л. О. КОРЧЕВНА,

доктор юридичних наук,

професор кафедри конституційного права та правосуддя

економіко-правового факультету

Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

ПСИХОЛОГІЧНА ШКОЛА ПРАВА ТА СУЧАСНІСТЬ

Досліджено методологічні передумови і концептуальні засади психологічної школи права.

Справжня теорія завжди сучасна, навіть коли віддалена від нас часом. Психологічне вчення про право – одна з таких теорій, яку відзначають плідні розвідки в опрацюванні ідей демократичної правової, соціальної держави і громадянського суспільства. Це обумовлює неабияку її співзвучність із сучасністю.

Варте уваги й те, що психологічна теорія права є школою зі світовим визнанням. Сучасне континентально-європейське та англо-американське право складовою своєї методології і теорії має емотивну психологію, емотивну теорію мотивації, що обумовлює емотивну природу західного права.

З огляду на сказане, **завдання** даної статті полягає в тому, щоб дослідити методологічні передумови і концептуальні засади психологічної школи права. Таке дослідження надасть змогу розкрити емотивну природу права й обумовлені цією природою тенденції права у суспільстві. Подібним чином сформульоване

завдання поки що не було предметом теоретичного дослідження і воно утворює новий напрямок у розвитку правової думки в Україні.

Перше місце серед наук про людину посідає психологія. Психологія (від грецьк. *psyche* – душа, *logos* – учення, наука) – це наука про закономірності виникнення, розвитку і функціонування свідомості або психіки як особливої форми життєдіяльності. Свідомість утворює той елемент у природному плині речей, у якому світ мислить сам про себе. У сфері вищої психічної діяльності (пам'ять, інтелект, інтуїція і воля) замість еквівалентності причини і наслідку, якій підпорядковані усі явища природи, творча сила духу проявляється через цілепокладання.

Тож зовсім не випадково, що засновник і голова вітчизняної психологічної школи права Л. Петражицький розпочинає свою фундаментальну працю «Теорія права і держави у зв'язку з теорією моральності» з викладу головних

положень емотивної психології. Він аналізує поняттєво-категоріальний апарат школи, зокрема моторні подразнення і мотиви поведінки, імпульси або емоції, інтелектуальні емоції, інтуїцію, емотивну інтуїцію, спеціальні і бланкетні емоції з їх акціями, види мотивації.

Мета такого аналізу зводилася до критики механістичного, атомістичного способу розгляду, характерного для психології XVIII і XIX століть і обґрунтування цілісної гештальтпсихології XX століття. У результаті Л. Петражицький одним із перших опрацював теорію гештальту.

Сучасна психологія відрізняється від старої наступними принципами: 1) у сфері психічного не ціле виникає з окремого (елементів), а окреме з цілого і, таким чином, теорія асоціацій є беззмістовною; 2) духовний розвиток рухається не від специфічного до всезагального, а навпаки; 3) цілому притаманні власні властивості (гештальт-якості), які не виявляються у його складових частинах; 4) виникнення психічної цілісності не довільне, а підпорядковане законам гештальту; 5) якщо психічне явище є частиною цілого, то воно має інші властивості, ніж коли відокремлене.

Подібні принципи, без сумніву, свідчили про реформу методу у психології.

Що таке гештальттеорія? Слово «гештальт» перекладається з німецької як «форма», «образ», «структура». Згідно з цією теорією, зріла свідомість людини має тенденцію охоплювати речі у їх повноті, цілісності, завершеності і водночас простоті. Йдеться про те, що первісними для сприймання людини є не окремі безпосередні відчуття, а навпаки, більш складні взаємозв'язки сприймань, цілісності. У будь-яку мить нашого досвіду існує якесь ціле, яке ми маємо безпосередньо усвідомити. Допущення того, що єдиним засобом розгляду чуттєвого досвіду є свідомий інтроспективний аналіз, виявилось хибним. Це вчення вже зазнало краху в психології. На зміну йому прийшла сучасна гештальттеорія, «цілісна», структурна і детермінаційна психологія. Тож некритична віра в особливий статус інтроспекції як підстави матеріалістичної епістемології виявилось головною її помилкою.

Асоціативна психологія розвивалася поряд із психологією елементів – течією у психології, яка вбачає в психіці, за аналогією з мімічними і фізичними уявленнями, елементи відчуття, почуття і думки. Теорія елементів є відображенням атомізму (від грецьк. *atomon* – неподільне) – вчення про те, що всі речі складаються з самостійних елементів (атомів) і що все іс-

нуюче ґрунтується на переміщенні, поєднанні і розподілу цих елементів. Це уявлення про атом досі панує в поглядах на світ і природу там, де припускається механічне розуміння причинних зв'язків, і лише повільно починає поступатися місцем сучасного погляду на предмет – цілісному його розгляду.

«Цілісна психологія» – сучасний напрямок в психології, який усупереч асоціативній психології і психології елементів, методично орієнтованих на каузальне точне природознавство, виходить із цілісності первісного переживання. У широкому смислі переживання рівнозначне змісту свідомості. Завдяки цьому людина вся, цілком бере участь в психічному як тілесно-душевно-духовна цілісність. Як результат, кожний розумний вчинок супроводжується його усвідомленням.

Свою психологічну теорію права Л. Петражицький назвав емотивною. Суттєво при цьому, що він наголосив на існуванні інтелектуальних (вищих, бланкетних) емоцій. У психології це було новацією, оскільки емоції, як хвилювання чи переживання, звично пов'язують з чуттями. Інтелектуальна емоція перегукується з інтуїцією. Інтуїція (лат. *intueri* – уважно дивитись) – це 1) здатність безпосереднього розпізнавання істини без обґрунтування за допомогою доказів; 2) здогад, проникливість, що ґрунтується на попередньому досвіді.

Те, що свою психологічну теорію права Л. Петражицький назвав емотивною та інтуїтивною, має глибокий смисл і є виправданим. Чому? Відповідь стосується емотивної теорії мотивації. Там, де спалахує сяйво власного інтуїтивного переживання чи то пізнання істини, вона охоплюється більш глибоко, ніж будь-яким суто формально-логічним, науковим пізнанням. Таке знання істини є вражаюче простим і потаємним, воно, заповнивши одного разу людину, вже не залишає її, втручається, немов щось природно зрозуміле, в усі її роздуми, не дозволяє витиснути себе зі свідомості і постійно провокує на суперечку з дійсністю.

Тож в емотивній теорії мотивації емоції є «нормативними», принципними правилами поведінки, принципами поведінки або нормами. Сфера права і моралі і є специфічним місцем «автономної мотивації» і «нормативних емоцій».

Емоції мають цілісний (тілесно-душевно-духовний) характер. У центрі емотивної психології Л. Петражицького перебуває принцип, прямо протилежний звичній асоціативній психології, а саме принцип неприпустимості пояснення вищого через нижче, складного через просте,

цілого через його частки [1, с. 342]. Безперечно, це вже стосувалося гештальттеорії. Саме протиставлення елементарних (спеціальних) емоцій і вищих (банкетних) емоцій має своєю передумовою віру в реальність духовного життя, якому ці емоції і відповідають.

Наведені Л. Петражицьким приклади «акцій» (брехливі свідчення, наклепи, вірність умовам договору тощо) максимально свідчить про те, що тут ідеться про своєрідні акти поведінки, природа яких визначається їх важливістю з точки зору специфічних духовних значень, а саме блага і зла, справедливого і несправедливого. Саме ці акти пронизані духовними смислами і констатують поведінку, оцінюються позитивно чи негативно через викликані ними безпосередньою емоційною реакцією. Інакше кажучи, саме ці акти є підставою для позитивних і негативних цінностей, які без затримки і безпосередньо виникають завдяки емоційній інтуїції. Таким чином, доктрина нормативних і автономних емоцій Петражицького логічно приводить до теорії емоційної інтуїції цінностей, розвинутої пізніше з таким успіхом німецьким мислителем М. Шелером, відповідно з принципами феноменологічної філософії. Петражицький вірив в об'єктивність Добра і Справедливості.

Учень Л. Петражицького Г. Гурвич вважав його вчення глибоким і геніальним. На його думку, Л. Петражицький належить до тих мислителів, чий новаторські ідеї настільки випереджали свою епоху, що їх справжнє значення виявляється лише після певного проміжку часу. Тому філософія права цього вченого може бути оцінена в усій своїй значущості тільки в перспективі глибоких змін, характерних для сучасної філософської і юридичної думки.

Філософія права Л. Петражицького вочевидь більш глибока і оригінальна, ніж її розуміли учні і опоненти мислителя. І ті, й інші вбачали в ньому лише послідовного позитивіста, який застосував принципи логіки Дж. С. Мілля до вивчення права і зрештою дійшов до здобуття основи правової реальності в емпіричній психології людини. Метод чистого опису «переживання», який відповідає юридичному досвіду (метод, що привів Л. Петражицького до відкриття емоційної інтуїції, котрій доступні дані права і моральності), значно наближується як до методу А. Бергсона, так і до методу сучасних німецьких феноменологів (Гуссерль, М. Шелер тощо). Даний метод вони використовували для розширення поняття досвіду за рахунок поширення його з чуттєвої сфери на сферу духовну. Л. Петражицький, у повній згоді з низкою су-

часних мислителів (у Франції це Ф. Рау і А. Бергсон), прагнув подолати протиставлення емпіризму і спиритуалізму в ідеї експериментальної метафізики, яка ґрунтується на прямому описі інтуїтивних даних. Звідси і його ворожість стосовно неокантіанства, особливо «методу постулатів у логіці» і «нормативізму у теорії права»; подібна ворожість помилково була сприйнята у Л. Петражицького за вияв позитивізму.

Відкинувши в боротьбі з позитивним правом саму проблему поступового удосконалення права згідно з вимогами ідеалу, юридичний позитивізм припустився помилки, яку неможливо виправдати. Думки Л. Петражицького, які він висловлював починаючи з 1892–1893 рр., тобто задовго до того, як Р. Штаммлер у Німеччині, Ф. Жене у Франції і П. Новгородцев у Росії проголосили «відродження природного права», стали першим сигналом для всього подальшого руху. Тією мірою, якою даний рух сформувався у межах школи вільного права, він дуже щільно наблизився до вихідних думок Л. Петражицького [2, с. 341].

Головним здобутком Л. Петражицького, його школи було визнання права феноменом етики, а відтак, феноменом ейдетичним, духовно-вольовим. Право суть особливий різновид етичних, імперативно-атрибутивних переживань і відповідна мотивація поведінки [1, с. 590, 594].

Імперативно-атрибутивна структура права означає паристий його характер (обов'язок одного є правом іншого). Відносини між двома сторонами є правовідносинами.

Варто особливо наголосити на паристому характері суб'єктів у праві. Право матиме місце тоді і тільки тоді, коли у психіці суб'єкта є «імперативно-атрибутивне» переживання, тобто приписування собі певних прав, а іншим – відповідних закріплених обов'язків. «Наші права – суть закріплені за нами, належні нам як наш актив, борги інших осіб. Права і правовідносини у нашому розумінні не становлять, таким чином, чогось окремого і відмінного від правових обов'язків. Те, що з точки зору однієї сторони називається її правовим обов'язком, з точки зору іншої називається її правом» [1, с. 47–48].

Право – це двосторонній емоційний стан. Підставу правових переживань утворюють атрибутивні, або ж вибагливі, емоції обов'язку. Тож під кутом зору правової психіки, вирішальним є не здійснення належного вчинку самого по собі зобов'язаним, а саме отримання належного правомочним, віддання йому заборгованого, «свого». Висновок такий, що у праві необхідно виразно усвідомлювати паристий характер суб'єктів, а саме розуміти:

1) хто зобов'язаний (суб'єкт зобов'язання); 2) до чого зобов'язаний, до якої поведінки зобов'язаний (об'єкт зобов'язання); 3) хто правомочний, хто мав домагання на виконання зобов'язання; 4) на що він мав право, що йому належить (об'єкт права).

Зі сказаного випливає, що вихідною категорією психологічної школи права є правове почуття. Суб'єктивні права розглядаються як різновид правових почуттів. Специфіка правового почуття полягає в тому, що воно має характер домагання: існує не тільки людина, яка зобов'язана до певної поведінки, а й людина, яка має право вимагати від першої здійснення певних вчинків на свою користь. На такій цілком психологічній підставі виникає юридична норма як наслідок правового переживання здійснити дії, котрі справедливо вимагає інший, тобто здійснити дії, котрі переживаються індивідом як належне, повинне.

Учень Л. Петражицького П. Михайлов зазначав: «...під правом як особливим класом реальних явищ мусимо розуміти усі ті емоційні переживання, ті феномени психіки, реальні явища етичної свідомості, які мають атрибутивний характер, характер домагань і становлять особливий клас реальних явищ, назва яким право» [3, с. 48]. Очевидно, що в такий спосіб була здійснена спроба виявити й обґрунтувати специфічну ознаку права, яка б виокремлювала його з низки інших споріднених і не споріднених з ним явищ.

На підставі імперативно-атрибутивної структури права критиці було піддано позитивізм в праві, який специфічною, головною ознакою правових явищ вважав примус з боку держави. За П. Михайловим, «позитивна юриспруденція позбавлена належного наукового світла, вивчаючи лише частку правового світу – тієї “сукупності юридичних норм”, обов'язковість яких ґрунтується на зовнішньому авторитеті. Вона не знає усього того багатого дійсно-реального правового світу, який живе у правосвідомості людей, і визнає за реальні феномени права ідеологічні величини як норми, як “веління” та “заборони”... Тим самим вона пристосовує наукову теорію до потреб практичного побуту, нехтуючи тією належною теоретичною висотою, з якої наука мусить озирати предмет свого вивчення» [3, с. 61]. Позитивна юриспруденція дотримується не дійсно-реальної, а наївно-реальної точки зору, яка вважає випадково знайдене і видне специфічно притаманним праву. Поняття «держава» і «примус» не є суттєвими ознаками права. Дійсну сутність права можна знайти шляхом експериментальної психологічної школи права у

якій право є класом реально-психічних імперативно-атрибутивних явищ.

Ми підійшли до самої суті нашого обговорення. Те, що за Л. Петражицьким: 1) право є етичним феноменом, а відтак, ейдетичним; 2) його природа імперативно-атрибутивна, тож париста; 3) інтуїтивне право є автономним, тоді як позитивне право – гетерономним; інтуїтивне право здобуває свою зобов'язуючу силу у собі самому, а позитивне право – у «нормативних фактах»; 4) розуміння «нормативних фактів» як інтелектуально-емоційних переживань; 5) ототожнення інтуїтивного права з справедливістю і визнання їх універсальності – усе це означає, що право є феноменом психіки. Воно існує в нас, а не поза нами. Це справді була спроба пізнати право в його найглибшій сутності, незалежно від умов місця та часу, незалежно від визнання тим чи іншим законодавцем. Неабияк чітко такий своєрідний характер права виразив сучасник Л. Петражицького Б. Кістяківський. На його думку, нині загальновизнано, що дійсне існування права не у статтях і параграфах законів, надрукованих у кодексах, а у свідомості як усього суспільства, так і кожного його громадянина [4, с. 354].

Б. Кістяківський наголошував, що, зумовлюючи зовнішню поведінку, правові норми самі, однак, не є чимось зовнішнім, бо вони живуть передусім у нашій свідомості і є такими ж внутрішніми елементами нашого духу, як і етичні норми. Лише будучи вираженими в статтях законів або застосованими в житті, вони здобувають і зовнішнє існування. Між тим, ігноруючи все внутрішнє або, як нині висловлюються, інтуїтивне право, наша інтелігенція вважала правом лише ті зовнішні, позбавлені життя норми, які так легко вміщуються у статті й параграфи писаного закону або якого-небудь статуту. Тут ми маємо один із типових виявів низького рівня правосвідомості. Як відомо, тенденція до регламентації в подробицях і регулювання усіх суспільних відносин статтями писаних законів властива поліцейській державі, і вона утворює розпізнавальну ознаку її на протигагу державі правовій. Історично першими творцями права були судді. Пізніше правотворча діяльність суду і суддів була почасти затінена правотворчою діяльністю держави. Проте навіть такий перебіг подій не зміг завадити суду бути творцем нового права.

Говорячи про право, створене судовими рішеннями, Б. Кістяківський звертає увагу на те, що сам законодавець приписує суддям правотворчу функцію: «Швейцарський цивільний

кодекс, одноголосно затверджений обома палатами народних представників, своєю першою статтею приписує, щоб в тих випадках, коли правова норма відсутня, суддя мусить винести рішення на підставі правила, яке він встановив би, коли б був законодавцем. Тож у найбільш демократичного і передового європейського народу суддя визнається таким же виразником народної правосвідомості, як і народний представник, покликаний законодавствувати. Усе це засвідчує, що народ з розвинутою правосвідомістю мусить цікавитися і дорожити судом як охоронцем свого правоустрою... У народів із розвинутою правосвідомістю, як, наприклад, у римлян і англійців, за тих же умов, що і в нас, розвивалася гармонійна система неписаного права, а у нас правопорядок залишається все в тому ж незадовільному

стані. Яка правосвідомість нашого суспільства, такий і наш суд» [4, с. 143–145].

Такими є методологічні передумови і головні концептуальні засади вітчизняної психологічної школи права.

Тепер важливо виокремити сфери права в Україні, у яких доцільно використовувати креативні ідеї школи. На нашу думку, такими сферами є: методологія пізнання права, розкриття емотивної природи права, вирішення проблеми антиномій у сфері права, з одного боку, і легітимізаційної проблеми – іншого; перегляд традиційних концепцій кодифікації права України і розширення кількості його джерел; через урахування новітніх висновків психогенетики, виявлення тенденцій права, дослідження цих сфер утворює фундаментальну перспективу подальших розвідок обраної проблеми.

Список використаної літератури

1. Петражицкий Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности / Л. И. Петражицкий. – СПб. : Лань, 2000. – 608 с.
2. Гурвич Г. Д. Философия и социология права : Избранные произведения / Г. Д. Гурвич. – СПб. : Изд. Дом С.-Петерб. гос. ун-та, 2004. – 848 с.
3. Михайлов П. Е. Проблема права / П. Е. Михайлов // Новые идеи в правоведении. Сб. 4. Философия права и нравственности. – Пг., 1915. – С. 1–87.
4. Кистяковский Б. А. В защиту права / Б. А. Кистяковский // Вехи. Из глубины. – М. : Прогресс, 1991. – С. 122–149.

Надійшла до редколегії 11.07.2011

КОРЧЕВНАЯ Л. А. ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ШКОЛА ПРАВА И СОВРЕМЕННОСТЬ

Исследованы методологические предпосылки и концептуальные принципы психологической школы права.

KORCHEVNA L. PSYCHOLOGICAL SCHOOL OF LAW AND CONTEMPORANEITY

Methodological pre-conditions and conceptual principles of psychological school of law are researched.